ABBOSIYLAR DAVRI ILM-FAN VA ADABIYOT (VIII-XIII ASRLAR)

Abdusattorov Abdulaziz
Oriental universiteti, Filologiya fakulteti Arab tili yo‘nalishi
AF201-guruh talabasi

Mamanazarova Sarviniso
Ilmiy rahbar: Tillar-1 kafedrasi o‘qituvchisi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20490298

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abbosiylar xalifaligi davri adabiyotining shakllanishi va rivojlanishiga ta’sir etgan tarixiy omillar yoritiladi. Unda Abbosiylar hokimiyatga kelishi bilan yuzaga kelgan siyosiy va madaniy o‘zgarishlar, xususan, Bag‘dod shahrining yirik ilmiy markazga aylanishi alohida ta’kidlanadi. Shuningdek, turli xalqlar madaniyatining o‘zaro uyg‘unlashuvi va tarjima harakatining kuchayishi natijasida adabiy muhitning boyishi tahlil qilinadi.
Kalit so‘zlar: Abbosiylar xalifaligi, Bag‘dod, Bayt al-Hikma, Abbosiylar davri adabiyoti, tarjima harakati, arab adabiyoti, islom madaniyati, ilm-fan taraqqiyoti, madaniy uyg‘unlashuv, adabiy muhit.

Abstract: This article examines the historical factors that influenced the formation and development of literature during the Abbasid Caliphate. It highlights the political and cultural changes that occurred with the Abbasids coming to power, in particular, the transformation of the city of Baghdad into a major scientific center. It also analyzes the enrichment of the literary environment as a result of the mutual integration of cultures of different peoples and the intensification of the translation movement.
Keywords: Abbasid Caliphate, Baghdad, Bayt al-Hikma, Abbasid literature, translation movement, Arabic literature, Islamic culture, development of science, cultural integration, literary environment.

Kirish. Abbosiylar davri adabiyoti Sharq uyg‘onish davrining eng yorqin sahifalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu davr nafaqat siyosiy hokimiyat almashinuvi, balki ilm-fan, madaniyat va badiiy tafakkurning yangi bosqichga ko‘tarilishi bilan ham ahamiyatlidir. Abbosiylar xalifaligi ning vujudga kelishi bilan islom olamida tub o‘zgarishlar yuz berdi: jamiyat hayoti yanada murakkablashdi, fikr erkinligi kengaydi va ijodiy muhit shakllandi. Ana shunday tarixiy sharoit adabiyotning ravnaq topishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Abbosiylar hukmronligi davrida siyosiy markazning Bag‘dod shahriga ko‘chirilishi alohida ahamiyat kasb etdi. Bag‘dod qisqa fursat ichida Sharqning “ilm va tafakkur poytaxti”ga aylandi. Bu yerda dunyoning turli burchaklaridan kelgan olimlar, mutafakkirlar, shoirlar va tarjimonlar jam bo‘lib, o‘zaro ilmiy va ijodiy muloqot olib bordilar. Natijada, bu shahar nafaqat siyosiy markaz, balki adabiy hayotning yuragiga aylandi. Uning kutubxonalari, ilmiy majlislari va adabiy muhitida yaratilgan asarlar keyinchalik butun jahon madaniyatiga ta’sir ko‘rsatdi.

Mazkur davrning yana bir muhim jihati – madaniyatlar uyg‘unligidir. Abbosiylar davlati tarkibiga kirgan hududlarning kengligi sababli turli xalqlarning ilmiy va adabiy merosi bir nuqtada jamlandi. Arab, fors, yunon va hind an’analari o‘zaro qorishib, yangi, sintezlashgan madaniyatni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, tarjima harakatining keng yoyilishi bu jarayonni yanada jadallashtirdi. Bu borada Bayt al-Hikma ilmiy markazi alohida o‘rin tutadi.

Ushbu maskan o‘z davrining eng yirik ilmiy akademiyasi bo‘lib, unda qadimgi yunon falsafasi, tibbiyoti, matematikasi va adabiyoti arab tiliga tarjima qilindi, sharhlandi va rivojlantirildi. Natijada, nafaqat ilmiy bilimlar kengaydi, balki adabiyotning mazmuni va shakli ham boyidi.

Abbosiylar davrida adabiyot jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Shoir va adiblar saroylarda e’zozlanib, hukmdorlar tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Ularning ijodi orqali siyosiy g‘oyalar, ijtimoiy qarashlar va axloqiy qadriyatlar targ‘ib qilindi. Shu bilan birga, adabiyot inson ruhiyati, uning ichki kechinmalari va hayot falsafasini ifodalovchi nozik san’at darajasiga ko‘tarildi. She’riyat va nasrda yangicha uslublar, badiiy tasvir vositalari va janrlar paydo bo‘lib, adabiyot yanada rang-barang tus oldi.

Alohida ta’kidlash joizki, bu davrda adabiyot faqatgina saroy doirasi bilan cheklanib qolmadi. Xalq og‘zaki ijodi unsurlari yozma adabiyotga kirib kelib, uni yanada boyitdi. Natijada, adabiyotda ham yuksak saroy didi, ham xalqona ruh uyg‘unlashdi. Bu esa asarlarning hayotiyligini, ta’sirchanligini va ommaviyligini oshirdi.

Xulosa qilib aytganda, Abbosiylar davri adabiyoti o‘zining tarixiy, madaniy va badiiy jihatdan boyligi bilan ajralib turadi. U nafaqat o‘z zamonasining mahsuli, balki keyingi asrlar adabiy taraqqiyotiga yo‘l ochib bergan muhim bosqichdir. Mazkur davrni o‘rganish orqali biz adabiyotning jamiyat hayotidagi o‘rni, uning ilm-fan va madaniyat bilan uzviy bog‘liqligini chuqurroq anglaymiz.

Abbosiylar davrining tarixiy-madaniy muhiti o‘zining murakkabligi va serqirraligi bilan ajralib turadi. Bu davrda jamiyat hayoti faqat siyosiy o‘zgarishlar bilangina emas, balki ijtimoiy qatlamlarning kengayishi, shahar hayotining rivojlanishi va yangi dunyoqarashlarning shakllanishi bilan ham tavsiflanadi. Ayniqsa, savdo yo‘llarining kengayishi va iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishi turli hududlar o‘rtasida nafaqat moddiy, balki ma’naviy boyliklarning ham almashinuviga olib keldi. Bu esa adabiyotning mavzu doirasini kengaytirib, uni hayotga yanada yaqinlashtirdi.

Mazkur davrda jamiyat tarkibi ham sezilarli darajada o‘zgardi. Ilm ahliga, adiblarga va tarjimonlarga bo‘lgan ehtiyoj ortdi, natijada ular jamiyatda alohida mavqega ega bo‘ldilar. Ilm-ma’rifatga intilish umumiy qadriyatga aylanib, bilim egallash sharafli ish sifatida qaraldi. Shu sababli, turli sohalarda faoliyat yuritgan mutafakkirlar adabiyotga ham o‘z hissalarini qo‘shdilar. Bu esa adabiyotning faqat badiiy emas, balki ilmiy va falsafiy jihatdan ham boyishiga olib keldi.

Abbosiylar davrida fikr erkinligi nisbatan keng bo‘lib, turli qarashlar va g‘oyalar o‘rtasida bahs-munozaralar avj oldi. Bu muhit ayniqsa Kalom, falsafa va mantiq ilmlarining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Turli ilmiy maktablar va oqimlar yuzaga kelib, ular o‘zaro raqobat va munozara orqali taraqqiy etdi. Bunday intellektual muhit adabiyotda ham aks etib, unda fikriy teranlik, bahsga moyillik va mantiqiy asoslanganlik kuchaydi.

Shuningdek, saroy va shahar madaniyatining yuksalishi adabiy muhitni yanada jonlantirdi. Ziyofatlar, adabiy majlislar va ilmiy suhbatlar keng tarqalib, ular ijodkorlar uchun o‘z iste’dodlarini namoyish etish maydoniga aylandi. Bunday yig‘inlarda she’rxonlik, bahs va latifalar aytish an’anaga aylangan bo‘lib, bu holat adabiyotning jonli va ta’sirchan bo‘lishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, adabiyot ko‘proq insoniy tuyg‘ularni, kundalik hayot manzaralarini va ijtimoiy munosabatlarni aks ettira boshladi.

Yana bir muhim jihat – bu davrda yozma madaniyatning keng yoyilishidir. Kitob yozish, nusxa ko‘chirish va kutubxonalar tashkil etish rivojlandi. Natijada, bilimlar avloddan-avlodga o‘tib boradigan mustahkam tizimga aylandi. Adabiy asarlar nafaqat saroy doirasida, balki keng jamoatchilik orasida ham tarqalib, o‘qish madaniyatining shakllanishiga xizmat qildi.

O‘rta asr islom dunyosining eng yirik ilmiy-ma’rifiy markazlaridan biri bo‘lib, u nafaqat kutubxona, balki ilmiy tadqiqotlar olib boriladigan akademiya va tarjima instituti

vazifasini ham bajargan. Ushbu markaz asosan IX asrda Al-Ma'mun davrida o‘zining eng yuksak rivojiga erishdi. U ilm-fanga katta e’tibor qaratib, dunyoning turli hududlaridan olim va tarjimonlarni Bag‘dodga jalb qilgan.

Bayt al-Hikmada faoliyat yuritgan olimlar turli millat va din vakillaridan iborat bo‘lgan. Ular orasida musulmonlar bilan bir qatorda nasroniylar va yahudiylar ham bor edi. Bu esa ilmiy muhitning ochiqligi va bag‘rikengligini ko‘rsatadi. Markazda nafaqat tarjima ishlari, balki mustaqil ilmiy izlanishlar ham olib borilgan. Ayniqsa, matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa sohalarida muhim natijalarga erishilgan.

Bu yerda faoliyat yuritgan mashhur olimlardan biri Al-Xorazmiy bo‘lib, u algebra faniga asos solgan va ilmiy asarlari orqali butun jahon ilm-faniga katta ta’sir ko‘rsatgan. Shuningdek, Hunayn ibn Ishoq tibbiyot va falsafiy asarlarni tarjima qilishda muhim rol o‘ynagan. U qadimgi yunon tabibi Galen asarlarini arab tiliga o‘girib, tibbiyot ilmining rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Bayt al-Hikmada ilmiy ishlar tizimli ravishda olib borilgan. Asarlar tarjima qilinibgina qolmay, ular tahlil qilingan, sharhlangan va rivojlantirilgan. Olimlar o‘rtasida ilmiy bahslar, munozaralar va tajriba almashish keng yo‘lga qo‘yilgan. Bu esa yangi g‘oyalar paydo bo‘lishiga va ilmiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qilgan.

Shuningdek, bu markazda astronomik kuzatuvlar ham olib borilgan. Rasadxonalar tashkil etilib, yulduzlar harakati o‘rganilgan va aniq ilmiy hisob-kitoblar amalga oshirilgan. Bu ishlarga Al-Battani kabi olimlar katta hissa qo‘shgan. Natijada, astronomiya fanida muhim yangiliklar yaratilgan va ular keyinchalik Yevropa ilm-faniga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Bayt al-Hikmaning yana bir muhim jihati – uning bilimlarni saqlash va tarqatishdagi o‘rni edi. Bu yerda minglab qo‘lyozmalar saqlangan, nusxalar ko‘chirilgan va boshqa hududlarga yuborilgan. Natijada, qadimgi dunyo ilmlari yo‘qolib ketmay, keyingi avlodlarga yetib kelgan.

Umuman olganda, Bayt al-Hikma nafaqat o‘z davrining ilmiy markazi, balki insoniyat tarixida bilimlar rivojiga katta hissa qo‘shgan maskan sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu yerda yaratilgan ilmiy muhit va an’analar keyingi asrlarda ham ilm-fan va adabiyot taraqqiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

Abbosiylar davrida nasr adabiyoti o‘zining eng yuqori taraqqiyot bosqichlaridan biriga chiqdi va arab adabiyoti tarixida yangi estetik tafakkur shakllanishiga zamin yaratdi. Bu davrda nasr oddiy fikr bayon qilish vositasidan chiqib, badiiy ifoda, intellektual tahlil va jamiyatni tarbiyalovchi kuchli ma’naviy vositaga aylandi. Yozuvchilar tilning imkoniyatlarini kengaytirib, mazmunni chuqur va ta’sirchan yetkazish uchun murakkab, ammo nafis uslublardan foydalana boshladilar.

Nasr janrlarining kengayishi bu davr adabiyotining eng muhim xususiyatlaridan biridir. Avvallari og‘zaki an’anaga tayangan rivoyatlar endilikda yozma shaklga o‘tib, barqaror adabiy tizimga aylandi. Natijada hikoya, qissa, maqola, risola, maktub va pand-nasihat kabi janrlar shakllanib, har biri o‘zining mustaqil badiiy va ijtimoiy vazifasini bajara boshladi. Ayniqsa, qisqa va mazmunli hikoyalar orqali hayotiy tajriba, axloqiy saboqlar va insoniy munosabatlar nozik badiiy uslubda ifodalandi.

Bu davr nasrining o‘ziga xos jihatlaridan biri — uslubiy bezaklarning nihoyatda rivojlanishidir. Yozuvchilar so‘z tanlashda aniqlik va ohangdorlikka katta e’tibor berib, nutqda ichki ritm va musiqiylik yaratishga intildilar. Matnlarda parallel tuzilmalar, takrorlar, qarama-qarshi qo‘yish (antiteza) va obrazli ifodalar keng qo‘llanildi. Shu tariqa nasr o‘qilganda ham, tinglanganda ham estetik zavq beradigan san’at darajasiga ko‘tarildi.

Abbosiylar davrida nasrning yana bir muhim yo‘nalishi — ensiklopedik va ilmiy-badiiy asarlarning paydo bo‘lishidir. Bunday asarlarda turli mavzular bir butun tizimga birlashtirilib, adabiyot, tarix, falsafa, tabiatshunoslik va ijtimoiy hayotga oid ma’lumotlar uyg‘un holda berildi. Bu esa nasrni faqat badiiy emas, balki bilim beruvchi universal vositaga aylantirdi.

O‘quvchi bunday asarlar orqali bir vaqtning o‘zida ham estetik zavq, ham ilmiy ma’lumot olish imkoniga ega bo‘ldi.

Bu davrda adabiyot jamiyatning turli qatlamlari o‘rtasida aloqa vositasi sifatida ham katta rol o‘ynadi. Hukmdorlar, amaldorlar, savdogarlar va oddiy xalq bir xil adabiy muhitdan bahramand bo‘lib, u orqali umumiy madaniy makon shakllandi. Adabiy matnlar ko‘pincha jamiyatdagi dolzarb muammolarni yoritib, odamlarni fikrlashga, bahs yuritishga va o‘z qarashlarini shakllantirishga undardi.

Adabiyotning muhim vazifalaridan biri — tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish edi. Asarlar orqali insoniy fazilatlar, halollik, sabr, adolat va vijdon kabi qadriyatlar targ‘ib qilindi. Shu bilan birga, jamiyatdagi salbiy illatlar — yolg‘on, adolatsizlik va manmanlik tanqid ostiga olindi. Bu esa adabiyotning axloqiy me’yorlarni mustahkamlovchi vosita sifatidagi ahamiyatini yanada oshirdi.

Adabiy muhitning jonlanishida ommaviy yig‘inlar va ijodiy uchrashuvlar ham katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Bunday muhitda she’r o‘qish, hikoya aytish va fikr almashish odatiy holga aylandi. Bu jarayon adabiyotning faqat yozma emas, balki jonli muloqot shaklida ham rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

Xulosa. Abbosiylar davri adabiyoti islom sivilizatsiyasi tarixida nihoyatda muhim va burilish yasagan bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu davrda shakllangan adabiy muhit siyosiy o‘zgarishlar, shahar madaniyatining yuksalishi va turli xalqlarning madaniy uyg‘unlashuvi natijasida yangi bosqichga ko‘tarildi. Natijada adabiyot nafaqat badiiy ijod mahsuli, balki jamiyatning intellektual, ma’naviy va ijtimoiy hayotini ifodalovchi keng qamrovli tizimga aylandi.

Abbosiylar davrida she’riyat ham, nasr ham bir-birini to‘ldirgan holda rivojlandi. She’riyatda mavzularning kengayishi, badiiy ifodaning mukammallashuvi va inson ichki olamini chuqur tasvirlash kuchaydi. Nasr esa janrlar xilma-xilligi, uslubiy bezak va mazmuniy chuqurlik bilan ajralib, hikoya, maktub va ensiklopedik asarlar orqali jamiyat hayotini keng qamrab oldi. Shu bilan birga, adabiyotga ilmiy yondashuv ham shakllanib, adabiy tanqid va tahlil an’analari vujudga keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

O‘zbek tilidagi adabiyotlar:

1. Madraimov A. A., Xolmurodov S. Jahon adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Komilov N. Sharq adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
3. Qayumov A. Arab adabiyoti tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti, 1995.
4. G‘afurov I. Jahon adabiyoti (ma’ruzalar kursi). Toshkent: Universitet, 2012.
5. Mirzayev S. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2009.

Xorijiy adabiyotlar:

6. Hitti, Philip K. History of the Arabs. London: Macmillan, 1970.
7. Kennedy, Hugh. The Court of the Caliphs: The Rise and Fall of Islam’s Greatest Dynasty. London: Weidenfeld & Nicolson, 2004.
8. Nicholson, Reynold A. A Literary History of the Arabs. Cambridge University Press, 1907.
9. Dallal, Ahmad. Islam, Science, and the Challenge of History. Yale University Press, 2010.
10. Brockelmann, Carl. History of the Arabic Written Tradition. Leiden: Brill, 2016.